

СЕМАНТИКА КАУЗАТОРА В КОНСТРУКЦІЯХ
З ПРИВАТИВНИМИ ДІЄСЛОВАМИ

(на матеріалі англійської та української мов)

Стаття присвячена вивченню семантики каузатора в конструкціях з привативними дієсловами в англійській та українській мовах.

Ключові слова: лексична семантика, привативність, каузативність, посесивність, заперечення.

The article is devoted to the study of causer semantics in constructions with privative verbs in English and Ukrainian.

Key words: lexical semantics, privativity, causativity, possession, negation.

1. Теоретичні засади дослідження.

1.1. Категорія каузативності є однією з фундаментальних універсальних категорій мови [17, с. 1; 26, с. 165; 28, с. 1]. Базовим поняттям категорії каузативності є термін "каузативна ситуація" [10, с. 6; 27, с. 239], яка складається мінімум з двох мікроситуацій, пов'язаних між собою причинно-наслідковим зв'язком.

Базову каузативну ситуацію можна представити у вигляді наступної формули тлумачення (далі ФТ): "X дією v_1 каузує Y виконувати дію / бути у стані v_2 ". За прийнятою термінологією X – **каузатор** [11, с. 1; 14, с. 381; 18, с. 98; 19, с. 293; 25, с. 23]; Y – **каузат** (англ. *causee* досл. 'той, кого каузують') [15, с. 163; 19, с. 294; 25, с. 23].

Слід зазначити, що в лінгвістиці досі остаточно не вирішеним є питання щодо семантичного наповнення ролі каузатора. Ряд науковців стверджує, що позицію каузатора може займати тільки людина [8, с. 10; 12, с. 36; 19, с. 293; 24], більш широкого погляду на це питання дотримуються А. Вежбицька, В. П. Неद्याков, О. В. Падучева, Г. Г. Сильницький та ін., які вважають, що каузатором може бути будь-яка жива істота (людина або тварина), подія, стан тощо [10; 11; 30, с. 237].

Запропонована робота базується на широкому розумінні семантичного наповнення позиції каузатора у реченні, що підтверджується отриманими в процесі дослідження даними (докладніше див. п. 2.3.).

1.2. Привативність – це похідна лінгвістична категорія, яка репрезентує динамічну каузативну ситуацію "позбавлення". Семантику привативних дієслів (далі ПД) можна представити за допомогою наступної ФТ: "X каузує Y не мати Z". Наведена ФТ складається з двох мікроситуацій: каузативної ситуації та ускладненої семою заперечення посесивної ситуації. Саме через таку комплексну семантичну структуру ПД розглядаються не тільки в рамках теорії каузативності [6, с. 285; 13, с. 23; 16, с. 50], але і як частина досліджень з посесивності [3, с. 205; 7, с. 41; 21] і заперечення [2, с. 80; 22, с. 90; 23, с. 40]. Втім не зважаючи на значну кількість робіт за кожним напрямком, окремі дослідження семантики ПД не проводились, що обумовлює **актуальність** роботи.

Об'єктом дослідження виступають ПД англійської та української мов, які поєднують у своїй семантичній структурі семи каузативності, посесивності та заперечення, наприклад, англ. *to deprive* 'позбавляти', *to skin* 'знімати шкіру', *to steal* 'красти'; укр. *позбавляти*, *відкушувати*, *обезкрілювати* тощо.

Предметом дослідження виступає семантика каузатора в конструкціях з ПД в англійській та українській мовах.

Мета роботи полягає в порівняльному аналізі семантики одиниць дослідження та їх функціонування у реченні з визначенням спільних та відмінних рис.

Матеріал дослідження складає 947 лексем в англійській мові та 1015 лексем в українській, які були отримані методом суцільної вибірки з лексикографічних джерел англійської та української мов [31 – 34]. Аналіз текстових прикладів вживання ПД в мові було виконано на матеріалі 1000 речень (по 500 речень в кожній мові).

2. Проведене дослідження дозволяє зробити такі спостереження та узагальнення.

2.1. Специфічною рисою функціонування ПД англійської та української мов є необов'язковість заповнення позиції каузатора в реченні, наприклад:

У прикладі (1) каузативне та посесивне відношення виражається дієсловом *to trim* 'стригти', тлумачиться як "to clip (the hair or beard) of a person" [31:2363] 'стригти (волосся або бороду) людини'. Позиція каузатора залишається в реченні не заповненою, але екстралінгвістична дійсність передбачає, що каузатор – це людина (перукар або будь-яка інша особа, яка може виконувати цю функцію).

(1) (англ.) ... *his short hair looked as though it were trimmed every day* (Fitzgerald S. F. "The Great Gatsby") 'Його коротке волосся виглядало так, наче його [волосся] стригли кожний день'.

Позиція каузатора може залишатися вакантною в рамках двох синтаксичних конструкцій: по-перше, у безособових реченнях з неозначеним суб'єктом-діячем [9]; по-друге, в реченнях з дієсловом у пасивному стані, для яких не релевантним є виконавець дії, а увага переміщується на саму дію та/або на її об'єкт [5, с. 179].

В англійській мові функціонування безособових конструкцій обмежене обов'язковим заповненням позиції підмета, тому семантика каузатора залишається формально не визначеною тільки в пасивних конструкціях (див. речення (1)). В українській мові безпосередня відсутність вказівки на каузатора можлива і в безособових реченнях (див. приклад (2)), і в реченнях з дієсловом у пасивному стані (див. приклад (3)), наприклад:

(2) укр. *Воду перепродували, її краді, тихцем відводили в свої сади, в городи, ставили фонтани для пиття, тягли до власних хамамів...* (Загребельний П. А. "Роксолана").

(3) укр. *Уляна та як закричить: "Йди хутчій, корову вкрадено!"* (Тютюнник Г. М. "Вир").

Втім треба зазначити, що аналіз речень у цілому та вище зазначених зокрема на рівні глибинної семантики демонструє, що роль каузатора як правило виконує людина (особа / група осіб / організація тощо).

Не зважаючи на спільну тенденцію в англійській та українській мовах до заповнення позиції каузатора (навіть коли він визначається тільки на рівні глибинної семантики речення), аналіз текстового матеріалу дає можливість стверджувати, що у незначній кількості випадків, які складають менше одного відсотка прикладів у кожній мові, достеменно визначити семантику каузатора навіть із застосуванням методів глибинного семантичного аналізу вбачається неможливим або науково не обґрунтованим, наприклад:

(4) англ. *I was wearing a helmet, but it was ripped off as I skidded across the road* (British National Corpus) 'На мені був шолом, але його зірвало в той час, як мене несло юзом по дорозі'.

(5) укр. *...і лише згодом відкривалося: то туга за самотністю. Прагнемо того, чого позбавлені* (Загребельний П. А. "Роксолана").

У прикладах (4) та (5) встановити каузатора дії досить проблематично, адже каузатором у прикладі (4) може бути повітряний потік, дорожнє покриття тощо; у реченні (5) – особа, обставини, життя, соціальний статус тощо.

Слід також відмітити загальну схильність англійської мови до пасивізації, що на думку А. Северської є слідством відсутності альтернативних способів топікалізації та імперсоналізації [29, с. 218]. В той час як в українській мові у випадках, коли семантика каузатора вбачається неактуальною / невідомою, домінують безособові конструкції.

2.2. Аналіз одиниць лексикографічної вибірки в обох мовах дає право стверджувати, що у переважній більшості випадків семантика ПД не експлікує каузатора дії, і він актуалізується виключно контекстом, наприклад, для українського дієслова *здирати* потенційним каузатором може виступати людина, тварина або неживий предмет, наприклад:

(6) укр. ...*собака* ... не могла прогризти всі штани і тільки біла лапами Хому по спині, *здираючи з нього вишиту сорочку* (Тютюнник Г. М. "Вир").

(7) укр. Тоді *Уляна* підскочила до *старого*, *здерла* з нього *черевики*, *жужжом шпурнула в сіни* (Тютюнник Г. М. "Вир").

(8) укр. *Ринва* *крекче, хрюкає, каміння муру здирає шкуру, ноги попадають між ринвою та муром і застрягають* (Винниченко В. К. "Сонячна машина").

ПД з імпліцитною семою, яка вказує на семантику каузатора без залучення контексту, складають незначну кількість корпусу аналізованих лексем (англ. мова 53 лексеми (5,6% від загальної кількості одиниць вибірки в англійській мові), укр. мова 28 лексем (2,8% загального корпусу вибірки в українській мові)). При цьому, як правило, сема каузатора є імпліцитною, як, наприклад, у дієсловах з вказівкою на соціальну роль каузатора-особи. Наприклад, в англійському дієслові *to overcharge* та його українському еквіваленті *обраховувати* каузатором виступає продавець у широкому розумінні цього слова (особа, яка продає який-небудь товар). Семантика дієслів лексикографічної вибірки також може експлікувати каузатора-птаха, наприклад, англійська лексема *to peck* та її український відповідник *скльовувати*.

2.3. Вивчення прикладів вживання аналізованих лексем у зіставлюваних мовах демонструє, що у переважній більшості випадків місце каузатора в реченні займають іменники на позначення особи / групи осіб / організації тощо, що підтверджує тенденцію до загальної антропоцентричної спрямованості мови у цілому та англійської й української мов зокрема [1; 4]. Меншу кількість становлять речення, де каузатором виступають інші живі істоти: тварини, птахи, рослини тощо. Незначну кількість складають дієслова, де каузатором виступає абстрактна сутність, природне явище (вітер, хвиля, блискавка тощо) або неживий предмет навколишнього світу.

Аналіз корпусу текстової вибірки демонструє, що каузатор-особа значно домінує (94% від загальної кількості англійської текстової вибірки, 92% в українській мові відповідно). Наступними за частотністю є речення, в яких роль каузатора виконує тварина (англ. мова – 3%, укр. мова – 4%), неживий предмет (англ. мова – 2%, укр. мова – 2%), абстрактна сутність, природне явище (менше одного відсотка прикладів в обох мовах).

При цьому у випадках, коли каузатором виступають неживі предмети, абстрактні сутності, природні явища тощо спостерігається їх метафоризація (а саме уособлення неживого, і його сприйняття через подібність до людини), наприклад:

(9) англ. *My death, my banishment would deprive the King of contentment* (British National Corpus) 'Моя смерть, моє вигнання позбавило б Короля задоволення'.

3. Висновки

3.1. В обох мовах спостерігається функціонування конструкцій з ПД (пасивні конструкції в англійській мові та пасивні і безособові конструкції в українській мові), які роблять заповнення позиції каузатора в реченні не обов'язковим. Втім каузатор експлікується на рівні аналізу глибинної семантики, встановити семантику каузатора виявилось неможливим менше ніж у відсотку випадків (див. п. 2.1.).

3.2. Семантика власне ПД переважно не вказує на каузатора: імпліцитну сему з конкретизацією каузатора дії містять 5,6% ПД від загальної кількості одиниць вибірки в англійській мові та 2,8% ПД загального корпусу лексикографічної вибірки в українській мові.

Каузатор виконуваної дієсловом дії актуалізується переважно у контексті, при чому одне і те саме дієслово може характеризуватися широкою лексико-синтаксичною

сполучуваністю, заповнюючи позицію каузатора іменниками на позначення особи, тварини, неживого предмета тощо (див. п. 2.2.).

3.3. Аналіз текстової вибірки в англійській та українській мовах схиляє до широкого розуміння терміну "каузатор", яке не обмежується особою / групою осіб / організацією тощо, а включає каузатора людину, тварину, рослину, неживий предмет, абстрактне поняття, природне явище тощо.

Не зважаючи на значну семантичну неоднорідність заповнення позиції каузатора в мові, корпус текстової вибірки підтверджує загальну антропоцентричну спрямованість аналізованих мов, адже 94% прикладів уживання ПД в англійській мові та 92% в українській мові відповідно вказують на каузатора особу/ групу осіб / організацію тощо (див. п. 2.3.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов В. М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 15–26.
2. Бондаренко В. Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В. Н. Бондаренко. – М.: Наука, 1983. – 212 с.
3. Головачева А. В. Семантико-синтаксические посессивные структуры в западнославянских и русском языках / А. В. Головачева // Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках [Отв. ред. В. В. Иванов, Т. Н. Молошная]. – М.: Индрик, 1995. – С. 173–245.
4. Гуйванюк Н. В., Агафонова А. М. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ: (На матеріалі авторизованих конструкцій сучасної української мови) / Н. В. Гуйванюк, А. М. Агафонова. – Чернівці : Рута, 2001. – 56 с.
5. Зарецкий Е. В. Безличные конструкции в русском языке: культурологические и типологические аспекты (в сравнении с английским и другими индоевропейскими языками) [Текст] : монография / Е. В. Зарецкий. – Астрахань : Издательский дом "Астраханский университет", 2008. – 564 с.
6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М.: УРСС, 2005. – 351 с.
7. Иванов Вяч. Вс. Синхронная и диахроническая типология посессивности / Вяч. Вс. Иванов // Категория посессивности в славянских и балканских языках [Отв. ред. В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 5–43.
8. Кильдибекова Т. А. Функционально-семантическая категория каузативности в русском языке / Т. А. Кильдибекова // Исследования по семантике. Семантика слова и словосочетания: межвуз. науч. сб. [Редкол.: Л. М. Васильев (отв. ред.) и др.]. – Уфа : БГУ, 1984. – С. 8–19.
9. Клименко О. В. Типы неопределенного субъекта-деятеля в английском и украинском языках: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.17 "Сравнительно-историческое и типологическое языкознание" / О. В. Клименко. – Донецк, 2003. – 213 с.
10. Недялков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология каузативных конструкций / В. П. Недялков, Г. Г. Сильницкий // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – С. 5–19.
11. Падучева Е. В. Типы каузальных отношений в семантической структуре лексемы / Е. В. Падучева // Russian Linguistics. – 1994. – Vol. 18. – № 1. – P. 1–16.
12. Петрик Т. В. Синтагматика та парадигматика ергативних дієслів у сучасній англійській мові: дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Т. В. Петрик. – Львів, 2001. – 223 с.
13. Сильницкий Г. Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Г. Г. Сильницкий. – Л., 1974. – 43 с.
14. Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов / Г. Г. Сильницкий // Проблемы структурной лингвистики : сб. ст. [Отв. ред. В. П. Григорьев]. – М.: Наука, 1973. – С. 373–391.
15. Тошович Б. Глаголы каузации положения в пространстве / Б. Тошович // Логический анализ языка. Языки пространств [Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина]. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 163–178.

16. Чудинов А. П. О семантике и классификации каузативных глаголов / А. П. Чудинов // Семантические классы русских глаголов : межвуз. сб. науч. ст. [Редкол.: Э. В. Кузнецова (отв. ред.) и др.]. – Свердловск : УГУ, 1982. – С. 47–55.
17. Яценко Т.А. Каузация в русском языковом сознании : монография / Т. А. Яценко. – Симф.: ТНУ, 2006. – 478 с.
18. Bulygina T., Shmelev A.D. On the Semantics of Some Russian Causative Constructions: Aspect, Control, and Types of Causation / T. Bulygina, A. D. Shmelev // Tense-Aspect, Transitivity and Causality: Essays in Honor of Vladimir Nedyalkov [Abraham W., Kulikov L. (eds.)]. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins B.V., 1999. – P. 97–113.
19. Dixon R. M. W. A New Approach to English Grammar, on Semantic Principles / R. M. W. Dixon. – Oxford : Clarendon Press, 1991. – 398 p.
20. Dixon R. M. W. Ergativity / R. M. W. Dixon. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 271 p.
21. Heine B. Possession. Cognitive Sources, Forces and Grammaticalization / B. Heine. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 274 p.
22. Heinemann W. Privativa. Linguistische Zugänge zu ihrer Determinierung / W. Heinemann // Wort und Wortschatz. Beiträge zur Lexikologie [Pohl I., Ehrhardt H. (Hrsg.)]. – Tübingen : Niemeyer, 1995. – S. 87–94.
23. Hentschel E. Negation und Interrogation: Studien zur Universalität ihrer Funktionen / E. Hentschel. – Tübingen : Niemeyer, 1998. – 250 S.
24. Korponay B. Some Thoughts on Causation / B. Korponay // Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. – 1990. – Tomus XXI. – P. 147–159.
25. Kulikov L. Split Causativity. Remarks on Correlations between Transitivity, Aspect and Tense / L. Kulikov // Tense-Aspect, Transitivity and Causality: Essays in Honor of Vladimir Nedyalkov [Abraham W., Kulikov L. (eds.)]. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins B.V., 1999. – P. 21–42.
26. Podlesskaya V. I. Causatives and Causality: Towards a Semantic Typology of Causal Relations / V. I. Podlesskaya // Causatives and Transitivity [Comrie B., Polinsky M. (eds.)]. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins B.V., 1993. – P. 165–176.
27. Shibatani M. Causativization / M. Shibatani // Syntax and Semantics [M Shibatani (ed.)]. – N.Y., San Francisco, London : Academic Press, 1976. – Vol. 5. – P. 239–294.
28. Shibatani M. Some Basic Issues in the Grammar of Causation / M. Shibatani // The Grammar of Causation and Interpersonal Manipulation [M. Shibatani (ed.)]. – Amsterdam : John Benjamins B.V., 2002. – P. 1–22.
29. Siewierska A. The Passive. A Comparative Linguistic Analysis [Text] / A. Siewierska. – London : Croom Helm, 1984. – 306 p.
30. Wierzbicka A. The Semantics of Grammar / A. Wierzbicka. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins, 1988. – 617 p.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

31. Великий глумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
32. Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда та ін.: у 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
33. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language / Eds. B. Cayne, D. E. Lechner, etc. – Danbury, CT : Lexicon Publications, INC., 1993. – 1149 p.
34. The New Shorter Oxford English Language Dictionary on Historical Principles, by L. Brown. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – V. 1, V. 2. – 3799 p.